HÜPOTEESIDE STATISTILINE KONTROLLIMINE I

LOENGUTEEMAD

- Nullhüpotees, sisukas hüpotees ja statistiline kriteerium.
- Keskväärtuse testimine suure valimi korral.
- Olulisuse nivoo ja kahte liiki vead.
- Kahepoolne ja ühepoolne hüpotees.
- Olulisuse tõenäosus.
- Väike valim ja keskväärtuse testimine *t*-testiga.
- Kahe kogumi keskväärtuse võrdlemine ja sõltumatud valimid.
- Kahe kogumi keskväärtuse võrdlemine ja sõltuvad valimid.

NÄIDE BAKALAUREUSETÖÖST, 1

Uuring: töötajate hinnang ettevõtte tugevusele.

10 väidet, mida paluti hinnata 5-palli süsteemis:

1. Kolleegid on omavahel konkurendid.
2. Omavaheline suhtlemine on lihtne.
3. Organisatsiooni liikmed jagavad sarnaseid uskumusi ja väärtushinnanguid.
4. Inimesed mõtlevad rohkem organisatsiooni eesmärkidele kui oma vajadustele.
5. Kolleegid on omavahel meeskonnaliikmed.
6. …..

NÄIDE BAKALAUREUSETÖÖST, 2

UURINGU TULEMUSED

Firma tugevus HINNANGUTE KESKMISED		
Noored	Keskealised	Vanemad
2,50	2,79	2,75
4,42	3,84	4,25
3,50	3,26	3,56
3,00	2,47	2,75
4,33	3,84	3,56
3,75	2,84	3,06
4,17	3,89	4,00
4,17	3,58	4,00
3,67	3,47	3,06
3,72	**3,33**	**3,44**

Aritmeetiline keskmine

Üliõpilase väide:
Kuna erinevate vanusegruppide keskmised on erinevad, siis: hinnang firma tugevusele sõltub vanusest.

NÄIDE BAKALAUREUSETÖÖST, 3

JAOTAME
JUHUSLIKULT
KOLME
GRUPPI

Firma tugevus HINNANGUTE KESKMISED		
Grupp A	Grupp B	Grupp C
2,50	2,75	2,79
4,25	4,42	3,84
3,26	3,56	3,50
2,75	2,47	3,00
3,84	4,33	3,56
3,75	3,06	2,84
4,17	3,89	4,00
4,00	3,58	4,17
3,67	3,47	3,06
Aritmeetiline keskmine: 3,58	3,50	3,42

on erinevad

NÄIDE BAKALAUREUSETÖÖST, 4

Gruppide keskmised

Juhuslik grupeerimine	**3,58**	**3,50**	**3,42**
Vanuse järgi grupeerimine	**3,72**	**3,33**	**3,44**

Kui palju peavad keskmised erinema, et võiksime öelda:
erinevus ei ole tingitud juhuslikkusest,
erinevus on tingitud vanusest?

VAJA KRITEERIUMI !

TURUNDAJA: RAHA TULEB KULUTADA ÕIGESTI

Rahvusvaheline digiturunduse guru Rob Thomas.
Foto: Eero Vabamägi / Postimees

Postimees. Majandus. 1.04.2016

"Palju raha kulutatakse siiani igasugustele kampaaniatele, aga mitte nende tulemuste mõõtmisele. Võiks isegi öelda, et paljud ettevõtted kulutavad 95 protsenti eelarvest kampaaniatele, aga vaid viis protsenti selle **tulemuslikkuse mõõtmisele**. …"

Kas turunduskampaania tulemusena müük suurenes?
Võib-olla oli suurenemine tingitud muudest juhuslikest põhjustest?
Kui palju peab müük suurenema, et saaks öelda: turunduskampaania mõjus?

VAJA KRITEERIUMI !

OTSUSTAMISE KRITEERIUM

KRITEERIUMI annab hüpoteeside statistilise kontrollimise meetod.

Meetod võimaldab kindlaks teha, kas ERINEVUS ON PIISAV väitmaks, et see on põhjustatud ühe **olulise teguri** poolt.

Alternatiiv: erinevus võib olla seletatav mõõdetava tunnuse **juhusliku** varieerumisega.

Demo: otsustamise kriteerium hüpoteesi testimisel

NÄITED

- Ka emapalk suurendas sündimust?
- Ka euro tulek mõjutas hindasid?
- Kas kõrg- ja keskharidusega inimeste hulgas on töötute osakaal erinev?
- Kas erinevate sotsiaalsete gruppide suhtumine progressiivsesse tulumaksu on erinev?
- Kas erinevate pensionifondide volatiilsus (risk) on erinev?
- Kas eksporditoetust saanud ettevõtted on ekspordis edukamad?
- Kas toetus valitsusele on kasvanud?

KUIDAS LEITAKSE KRITEERIUM?

LÄHTUTAKSE TÕENÄOSUSEST!

NÄIDE: KUULID URNIS

Valgeid kuule 50
Musti kuule 50

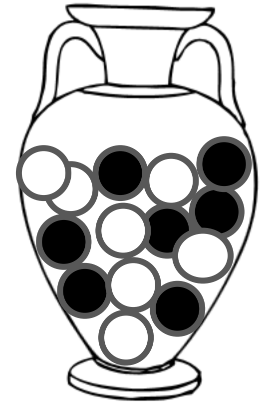

Võetakse välja 10 kuuli (juhuvalim).

Kui palju on nende 10 hulgas valgeid, kui palju musti?

Erinevad võimalused:

Valgeid	Musti	Tõenäosus
5	5	0,26
4	6	0,21
3	7	0,11
2	8	0,038
1	9	0,0072
0	10	0,00059

Tõenäosus leitakse hüpergeomeetrilise jaotuse põhjal.

KRITEERIUM

0,046 < 0,05

See on väike tõenäosus

NÄIDE: 2 URNI

A

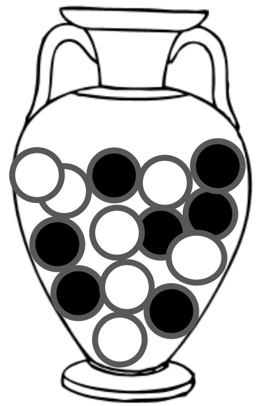

B

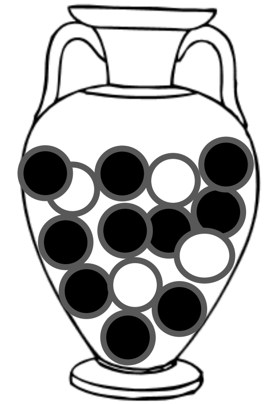

Urnis A kuule võrdselt
Valgeid 50
Musti 50

Urnis B
valgeid
vähem

Ühest urnist (**ei tea, kummast**) võetakse välja 10 kuuli.
Loetakse üle, palju on valgeid, palju musti.

Kas võeti urnist A?

Valgeid	Musti	Tõenäosus
5	5	0,26
4	6	0,21
3	7	0,11
2	8	0,038
1	9	0,0072
0	10	0,00059

Tõenäoliselt võeti urnist A.

Vähetõenäoline, et võeti urnist A.

NULLHÜPOTEES JA SISUKAS HÜPOTEES

Nullhüpotees: juhuvalim võeti urnist A.

NULLHÜPOTEES H_0

Sisukas hüpotees: juhuvalim ei võetud urnist A.

SISUKAS HÜPOTEES H_1

Tõenäosusjaotus leitakse nullhüpoteesist lähtudes

Valgeid	Musti	Tõenäosus
5	5	0,26
4	6	0,21
3	7	0,11
2	8	0,038
1	9	0,0072
0	10	0,00059

Võtta vastu nullhüpotees.

Nullhüpotees on ümber lükatud, võtta vastu sisukas hüpotees.

KRIITILINE PIIRKOND

Nullhüpotees: juhuvalim võeti urnist A.

NULLHÜPOTEES H_0

Sisukas hüpotees: juhuvalim ei võetud urnist A.

SISUKAS HÜPOTEES H_1

Valgeid	Musti	Tõenäosus
5	5	0,26
4	6	0,21
3	7	0,11
2	8	0,038
1	9	0,0072
0	10	0,00059

KRIITILINE PIIRKOND

Võtta vastu nullhüpotees.

Kriitiline piirkond on see, kus nullhüpotees on ümber lükatud.

KUMMAST KOGUMIST?

Nullhüpoteesile vastav väärtus μ_0. Kogumi keskväärtus μ.

Kogum 1:
nullhüpotees kehtib, $\mu = \mu_0$

Kogum 2:
Nullhüpotees ei kehti, $\mu \neq \mu_0$

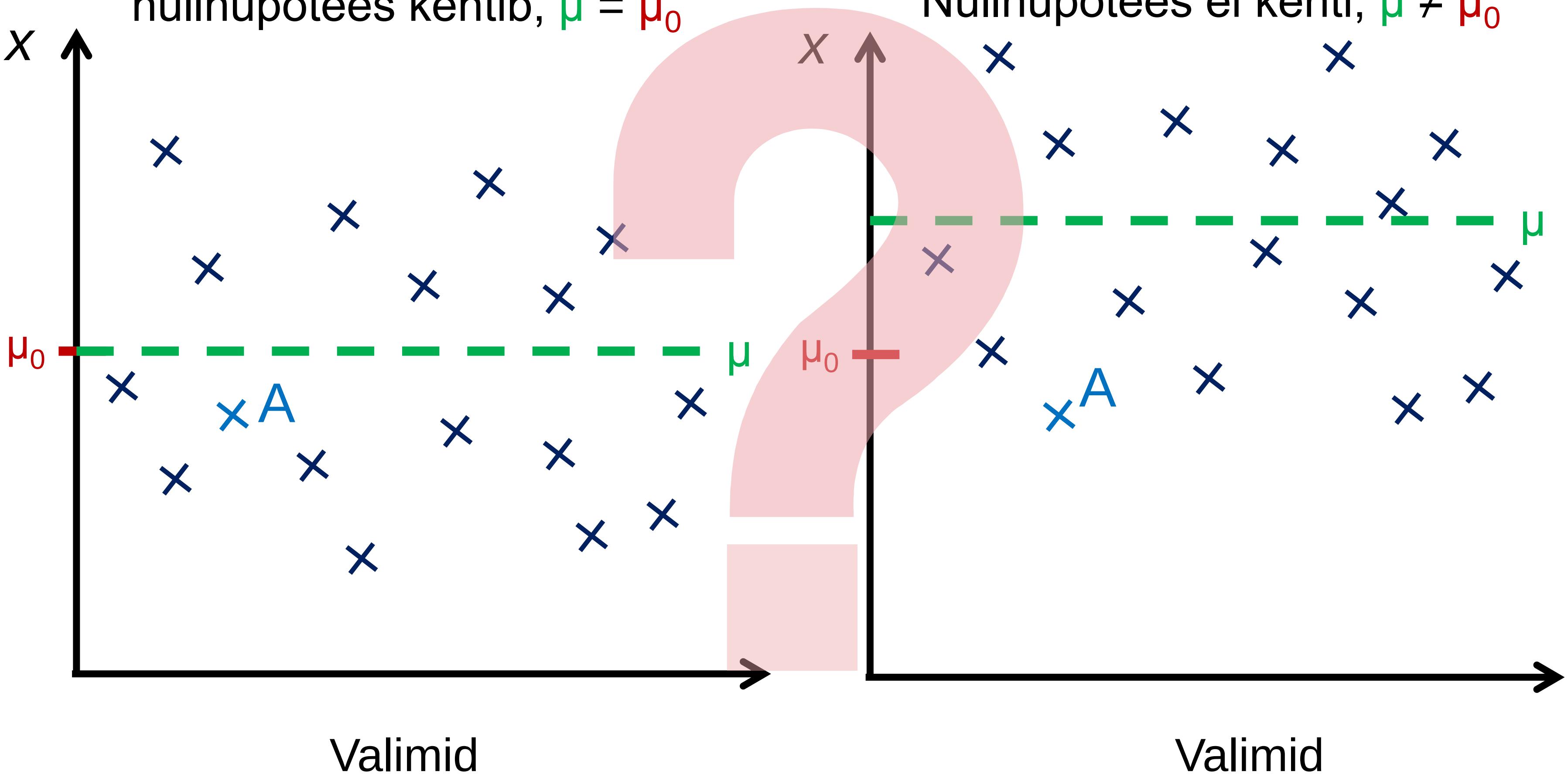

Kummast kogumist võeti valim A?

OTSUSTAMINE

Nullhüpoteesile vastav väärtus μ_0.

Leiame nullhüpoteesile vastavad kriitilised väärtused.

Iga valimi korral otsustame, kas võtta vastu nullhüpotees H_0 või sisukas H_1

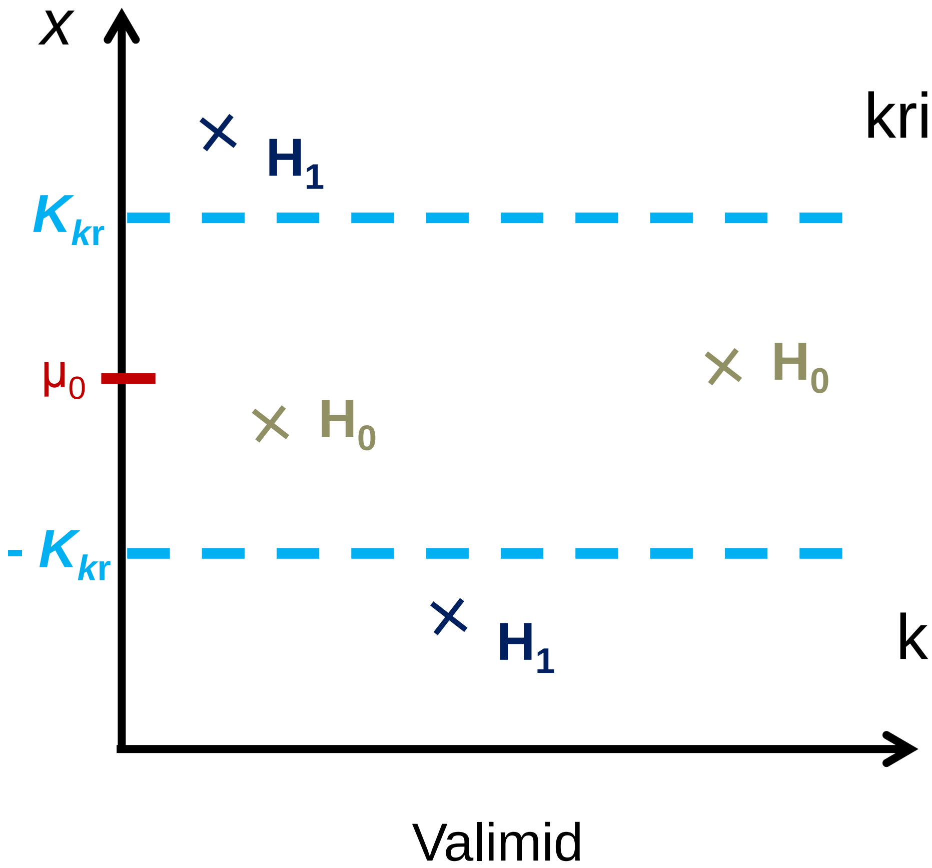

kriitiline piirkond

Tõenäosus, et kehtiva nullhüpoteesi korral satub kriitilisse piirkonda, on < $\boxed{0,05}$

kriitiline piirkond

olulisuse nivoo

ÜKS TULEMUS KAHEST VÕIMALIKUST

Püstitatud hüpoteesi statistilisel kontrollimisel võib tulemus olla üks kahest:

- nullhüpotees lükatakse tagasi ja vastu võetakse sisukas hüpotees.
    - Seda juhul, kui erinevus nullhüpoteesist on nii suur, et on tõenäoline: nullhüpotees ei kehti.
- tuleb jääda nullhüpoteesi juurde.
    - Erinevus nullhüpoteesist on nii väike, et on tõenäoline: nullhüpotees kehtib.

ERINEVAD TESTID

- Erinevate situatsioonide korral erinevad testid.
- Mingi situatsiooni korral on konstrueeritud valimi põhjal arvutatav teststatistik.
- Teststatistik konstrueeritakse nii, et see alluks mingile juhusliku suuruse jaotusseadusele.
- Sellest jaotusseadusest leitakse teststatistiku kriitilised väärtused.

- *z*-test
- *t*-test
- märgitest
- χ^2 -test (hii-ruut test)
- Mann-Whitney test
- Wilcoxoni test
- ühefaktoriline dispersioonanalüüs
- kahefaktoriline dispersioonanalüüs
- …..

ÜHTNE METOODIKA

1. Otsusta, millist testi kasutad.
2. Püstita hüpoteesipaar:

   H_0 : nullhüpotees;

   H_1: alternatiivne ehk sisukas hüpotees.
3. Kasutades vaatlusandmeid, arvuta valitud testile vastava statistilise parameetri empiiriline väärtus K.
4. Võta ette olulisuse nivoo (tavaliselt 5% või 1%) ja leia jaotusseadusest sama parameetri kriitiline väärtus K_{kr} .
5. Võrdle, kas parameetri empiiriline väärtus K langeb väärtusega K_{kr} määratud kriitilisse piirkonda või ei lange.

6. Tee järeldus:

   kui K langeb kriitilisse piirkonda võta vastu sisukas hüpotees H_1;

   kui K ei lange kriitilisse piirkonda võta vastu nullhüpotees H_0.

???

Teststatistiku kriitiline väärtus leitakse sobivast jaotusseadusest eeldades, et kehtib

V A. nullhüpotees
B. sisukas hüpotees

???

Et otsustada, kas tuleb vastu võtta nullhüpotees või sisukas hüpotees, tuleb teststatistiku empiirilist väärtust võrrelda kriitilise väärtusega. Kriitiline väärtus on teststatistiku selline väärtus, mille esinemise tõenäosus

A. nullhüpoteesi kehtimise korral on suurem kui 0,05
v B. nullhüpoteesi kehtimise korral on väiksem kui 0,05
C. sisuka hüpoteesi kehtimise korral on suurem kui 0,05
D. sisuka hüpoteesi kehtimise korral on väiksem kui 0,05

KESKVÄÄRTUSE TESTIMINE

KESKVÄÄRTUSE TESTIMINE SUURTE VALIMITE KORRAL, 1

Tsentraalne piirteoreem:
Suurte valimite korral alluvad valimite keskväärtused normaaljaotusele.

Nullhüpotees: kogumi keskväärtus μ võrdub mingi arvuga μ_0
H_0: $\mu = \mu_0$
Sisukas hüpotees: kogumi keskväärtus μ ei võrdu arvuga μ_0
H_1: $\mu \neq \mu_0$

Tehakse juhuvalim.
Leitakse:

valimi keskmine $\bar{x}$
valimi standardhälve s

KESKVÄÄRTUSE TESTIMINE SUURTE VALIMITE KORRAL, 2

Testimiseks z-test. Teststatistiku empiiriline väärtus

$$\boxed{z = \frac{\bar{x} - \mu_0}{se}}$$

See on valimi keskmise standardiseeritud väärtus, allub standardiseeritud normaaljaotusele.

Standardviga $se = \frac{s}{\sqrt{n}}$

Kriitiline väärtus leitakse standardiseeritud normaaljaotusest.

α = 0,025 +0,025 = 0,05

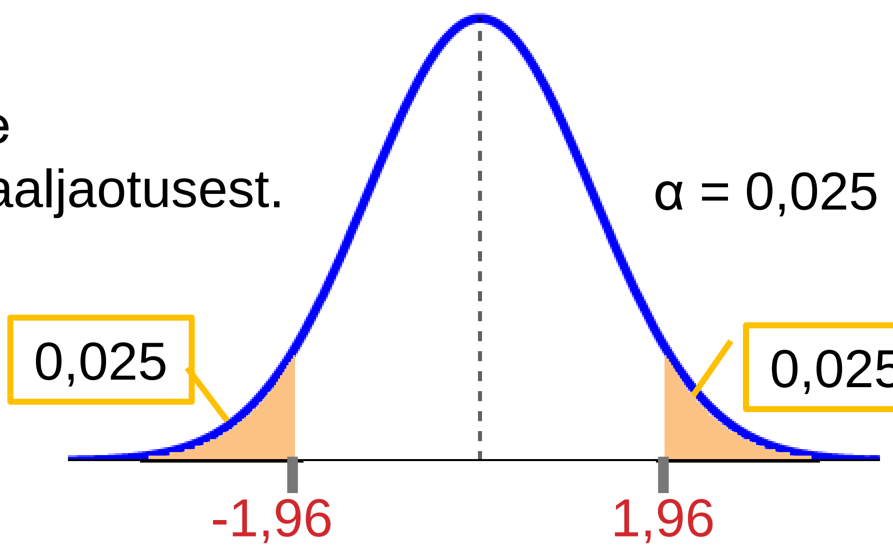

Demo: kriitilise väärtuse leidmine z-testi korral

KESKVÄÄRTUSE TESTIMINE SUURTE VALIMITE KORRAL, 3

Teststatistiku kriitilised väärtused

olulisuse nivool 5%	-1,96	1,96

Otsustamine

Kui $-1{,}96 \le z \le 1{,}96$
võtta vastu nullhüpotees, $\mu = \mu_0$

Kui $z < -1{,}96$ või $z > 1{,}96$
võtta vastu sisukas hüpotees, $\mu \neq \mu_0$

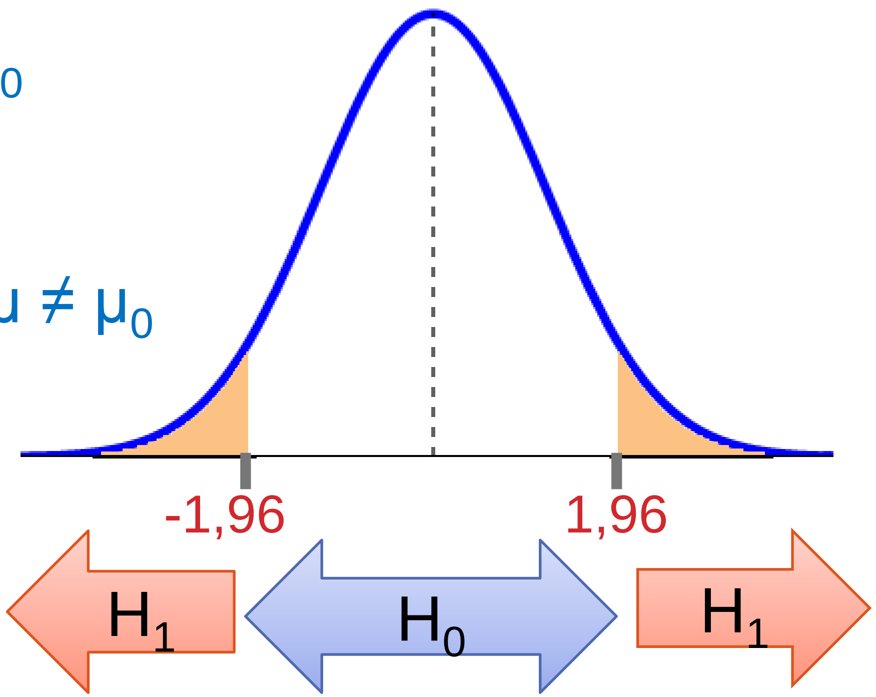

Demo: Empiiriline ja kriitiline

NÄIDE: PATAREIDE PIKKUSE TESTIMINE

Tehnilistes tingimustes: Duracelli patareide pikkus on 44 mm.

$$H_0: \quad \mu = 44 \quad H_1: \quad \mu \neq 44$$

Valimi maht $n = 50$

Valimi keskmine $\overline{x} = 44,25$

Valimi standardhälve $s = 1,5$

Statistiku empiiriline väärtus $$z = \frac{\overline{x} - \mu_0}{\frac{s}{\sqrt{n}}} = \frac{44,25 - 44}{\frac{1,5}{\sqrt{50}}} \approx 0,17$$

Kriitilised väärtused olulisuse nivool 5% on -1,96 ja 1,96.

-1,96 < 0,17 < 1,96 => võtame vastu nullhüpoteesi.

Valimvaatluse tulemus on kooskõlas etteantud väärtusega 44 mm ja tootmisliin on korrektselt seadistatud.

???

2013. aastal oli üheliikmeliste perede keskmine sissetulek Poolas 5360 eurot aastas. Eestis küsitletud 500 üheliikmelise pere korral saadi keskmiseks 5246 eurot standardhälbega 3993 eurot.
Kas on tõestatud, et Eestis oli 2013. aastal üheliikmeliste perede keskmine sissetulek erinev Poola üheliikmeliste perede keskmisest?
Vastav *z*-statistik

$$z = \frac{\bar{x} - \mu_0}{\frac{s}{\sqrt{n}}} = \frac{5246 - 5360}{\frac{3993}{\sqrt{500}}} \approx -0,64$$

Kriitilised väärtused nivool 0,05 on -1,96 ja 1,96.

V A. Erinevus ei ole tõestatud
B. Erinevus on tõestatud

$H_0: \mu = 5360$

$H_1: \mu \neq 5360$

$-1,96 < -0,64 < 1,96$

MILLEST SÕLTUB z EMPIIRILINE VÄÄRTUS?

$$z = \frac{\bar{x} - \mu_0}{se}$$

1

$\bar{x} - \mu_0$ Valimi keskmise erinevus nullhüpoteesiga püstitatud väärtusest.

Kui $\bar{x} - \mu_0 = 0$ siis $z = 0$

Mida suurem on $|\bar{x} - \mu_0|$, seda kaugemal on valimi keskmine nullhüpoteesile vastavast väärtusest.

MILLEST SÕLTUB z EMPIIRILINE VÄÄRTUS?

$$z = \frac{\bar{x} - \mu_0}{se}$$

2

$$se = \frac{s}{\sqrt{n}}$$

Standardviga, mis omakorda sõltub valimi standardhälbest *s* ja valimi mahust *n.*

Mida suurem on valimi standardhälve *s* , seda väiksem on z, st seda "kergemini" tuleb vastuseks nullhüpotees.

Mida suurem on valimi maht *n* , seda suurem on z, st seda "kergemini" on võimalik nullhüpoteesi ümber lükata.

Demo: Keskväärtuse testimine

KAHTE LIIKI VEAD

KAHTE LIIKI VEAD

	Võtan H_0 vastu	Lükkan H_0 tagasi
H_0 kehtib	Otsus õige	I liiki viga
H_0 ei kehti	II liiki viga	Otsus õige

I liiki viga: kehtiva nullhüpoteesi tagasilükkamine
II liiki viga: mittekehtiva nullhüpoteesi vastuvõtmine

Olulisuse nivoo: I liiki vea ülempiir, tõke. Määratakse uurija poolt.

NÄIDE: RAVIMI TESTIMINE

H_0: ravim ei toimi (ravimit saanute ja kontrollgrupi vahel erinevus puudub).

	Võtan H_0 vastu, st järeldan, et ravim ei toimi, ravimit müüki ei lase	Lükkan H_0 tagasi, st järeldan, et ravim toimib, lasen müüki
H_0 kehtib, ravim ei toimi	Otsus õige	I liiki viga
H_0 ei kehti, ravim toimib	II liiki viga	Otsus õige

Kumb viga on raskemate tagajärgedega?

NÄIDE: KOHUS

H_0: kohtualune on süütu.

	Kohus: H_0 Kohtualune on süütu	Kohus lükkab H_0 tagasi. Kohtualune on süüdi
H_0 kehtib, on süütu	Otsus õige	I liiki viga
H_0 ei kehti, on süüdi	II liiki viga	Otsus õige

Kumb viga on raskemate tagajärgedega?

NÄIDE: KOHUS

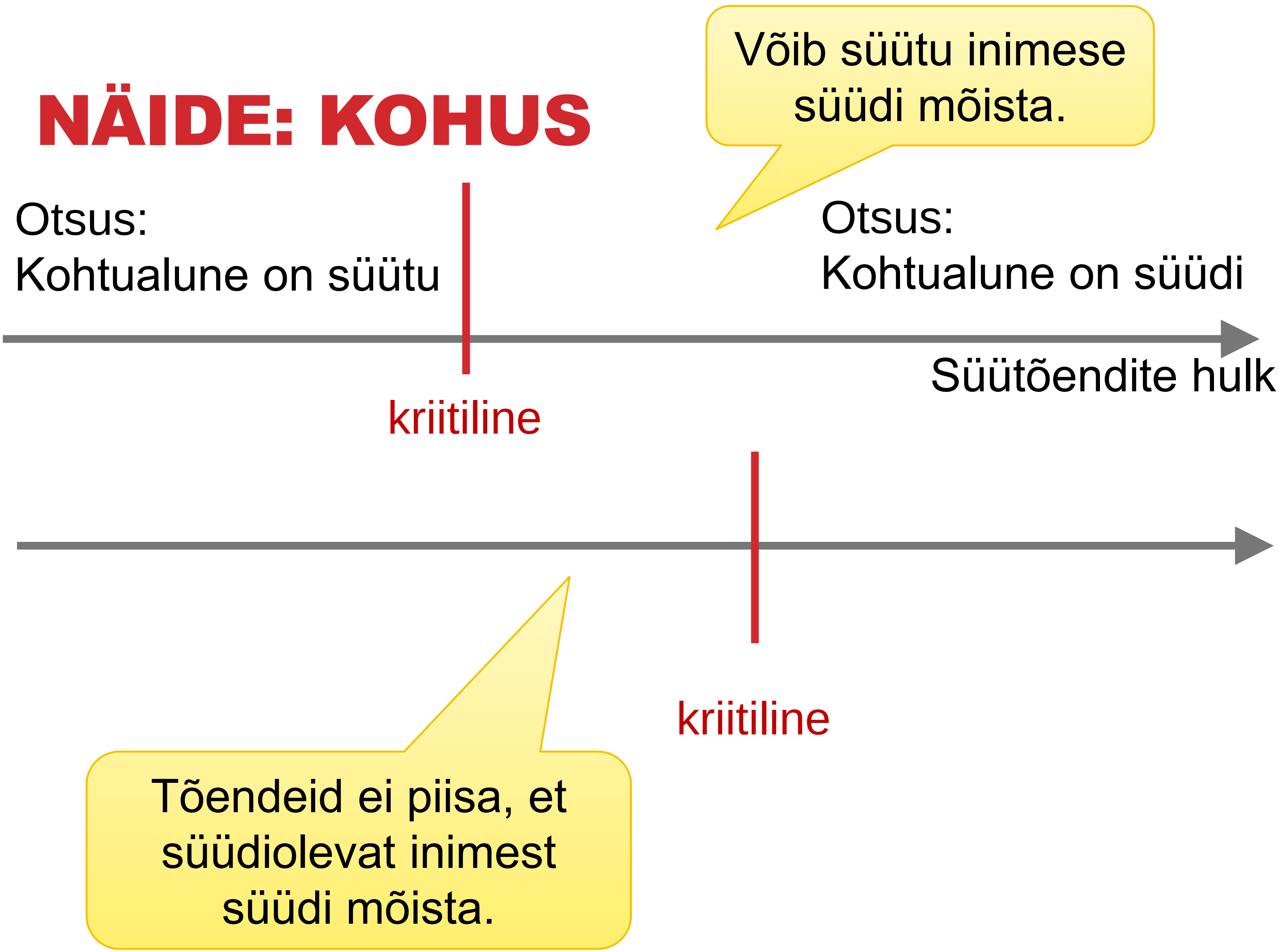
Võib süütu inimese süüdi mõista.
Otsus:
Kohtualune on süütu
Otsus:
Kohtualune on süüdi
Süütõendite hulk
kriitiline
kriitiline
Tõendeid ei piisa, et süüdiolevat inimest süüdi mõista.

OLULISUSE NIVOO VALIK

Olulisuse nivoo vähendamine

- vähendab I liiki vea tõenäosust;
- suurendab II liiki vea tõenäosust.

Korraga mõlema vea tõenäosust vähendada ei saa!

Enamkasutatavad väärtused	0,1	0,05	0,01

Valik sõltub sellest, kumb on ohtlikum, kas

- kehtiva nullhüpoteesi tagasilükkamine (I liiki viga);
- mittekehtiva nullhüpoteesi vastuvõtmine (II liiki viga).

Demo: kahte liiki vead

Demo: I ja II liiki viga

NÄIDE: OLULISUSE NIVOO VALIK

H_0: $\mu = \mu_0$

H_1: $\mu \neq \mu_0$

Valimvaatlusest arvutame parameetri $z = 2,2$

Kriitilised väärtused

Olulisuse nivool 5%	-1,96	1,96	Võtta vastu H_1
Olulisuse nivool 1%	-2,58	2,58	Võtta vastu H_0

Kumba nivood kasutada?
Statistika vastust ei anna.

ÜHEPOOLNE HÜPOTEES

NÄIDE: ÜHEPOOLNE HÜPOTEES

Patareide tootja on kindlaks teinud, et patarei keskmine kasutusaeg on 299 tundi.
Peale tehnoloogiliste muudatuste tegemist patareide täitmisel soovib tootja kontrollida, kas kasutusaeg on pikenenud. Selleks valitakse juhuslikult välja 200 patareid ja testitakse neid.

Hüpoteesi püstitamine

Kas on õige?

$H_0 \quad \mu = 299$

$H_1 \quad \mu \neq 299$

EI

Õige on

$H_0 \quad \mu \leq 299$

$H_1 \quad \mu > 299$

Ühepoolne hüpotees

ÜHEPOOLSE HÜPOTEESI KRIITILISED VÄÄRTUSED

H_0 $\mu \le \mu_0$
H_1 $\mu > \mu_0$

Parempoolne kriitiline piirkond

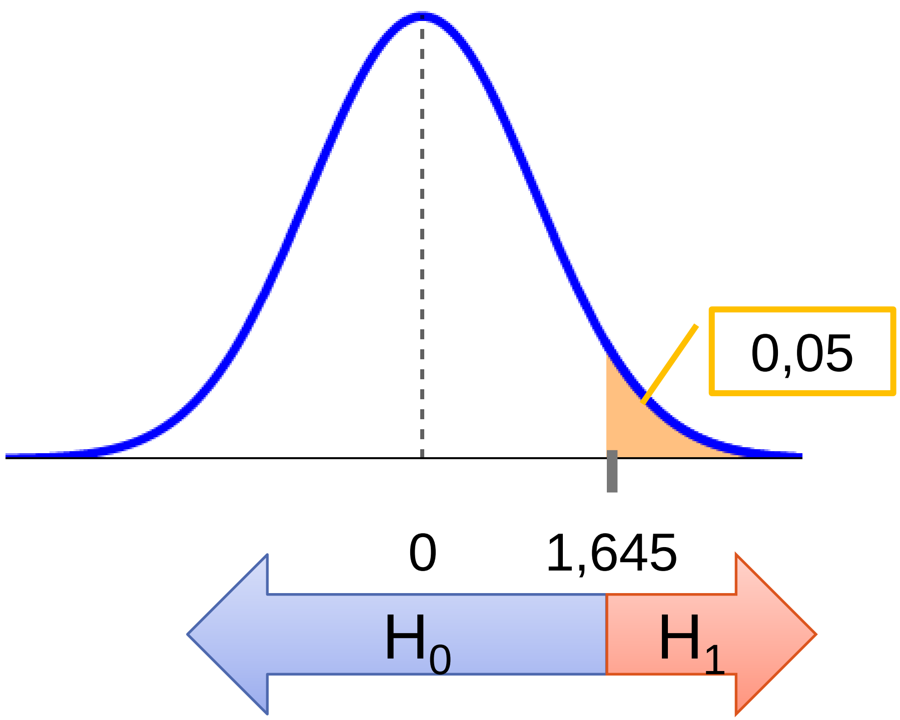

H_0 $\mu \ge \mu_0$
H_1 $\mu < \mu_0$

Vasakpoolne kriitiline piirkond

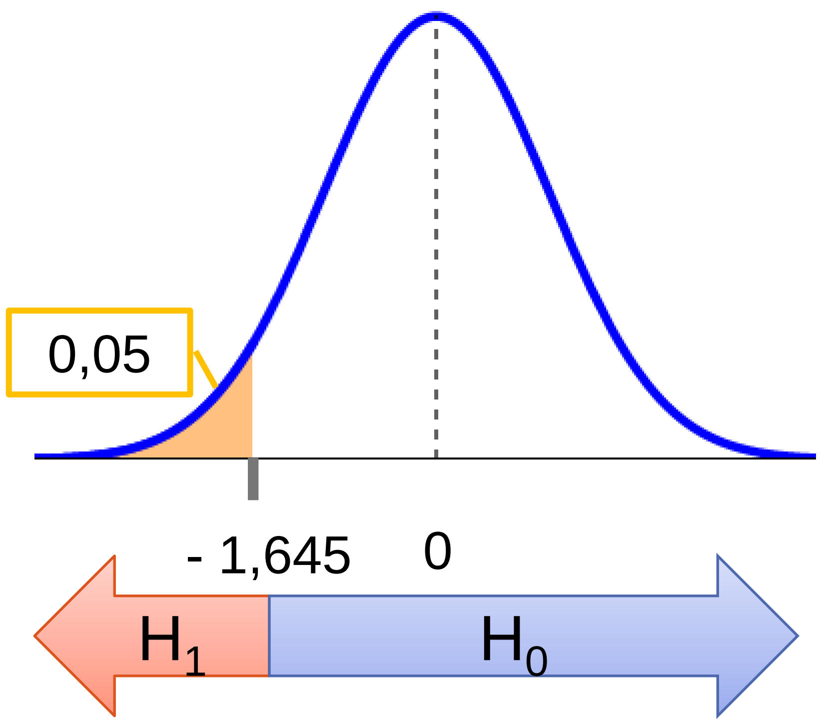

Demo: Empiiriline ja kriitiline

NÄIDE: TOOTJA RISK VS TARBIJA RISK

Maisihelveste pakil kirjas 250 g.
Kas tegelik kogus on sellest erinev?

Valimvaatlus, hüpoteesi testimine.

Ühepoolse hüpoteesi püstitamiseks kaks võimalust:

A		B	
H_0	$\mu \leq 250$	H_0	$\mu \geq 250$
H_1	$\mu > 250$	H_1	$\mu < 250$
	TOOTJA		TARBIJA

Kumba võimalust peab kasutama tootja,
kumba võimalust tarbija?

KAHEPOOLNE VS ÜHEPOOLNE HÜPOTEES

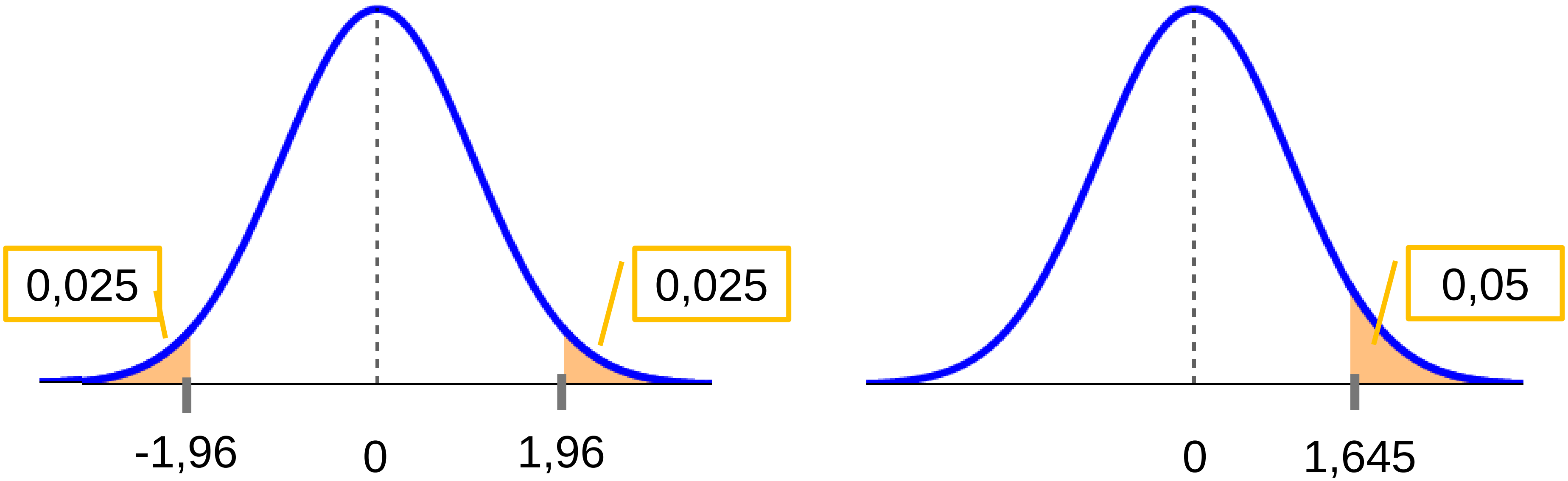

Ühepoolse hüpoteesi korral on kriitiline väärtus nullile lähemal. Järelikult sisukat hüpoteesi on nö lihtsam tõestada.

Võimaluse korral kasuta ühepoolset hüpoteesi!

???

Kas keskmine tootlikkus ühe töötaja kohta on väike- ja suurettevõtetes erinev?

V A. Kahepoolne hüpotees
B. Ühepoolne hüpotees

Kas madalama haridustasemega tarbijad kulutavad riietele vähem kui kõrgema haridustasemega tarbijad?

A. Kahepoolne hüpotees
V B. Ühepoolne hüpotees

OLULISUSE TÕENÄOSUS

NÄIDE: MILLINE OLULISUSE NIVOO VASTAB EMPIIRILISELE VÄÄRTUSELE?

Näide patareide testimise kohta. z-test, ühepoolne hüpotees.

Tõenäosus	Teststatistik
olulisuse nivoo 0,05	kriitiline väärtus 1,645
?	empiiriline väärtus 2,65

Kui madal võib olla olulisuse nivoo, et **antud andmete** korral saaks veel vastu võtta **sisuka hüpoteesi**?

Milline olulisuse nivoo vastab väärtusele 2,65?

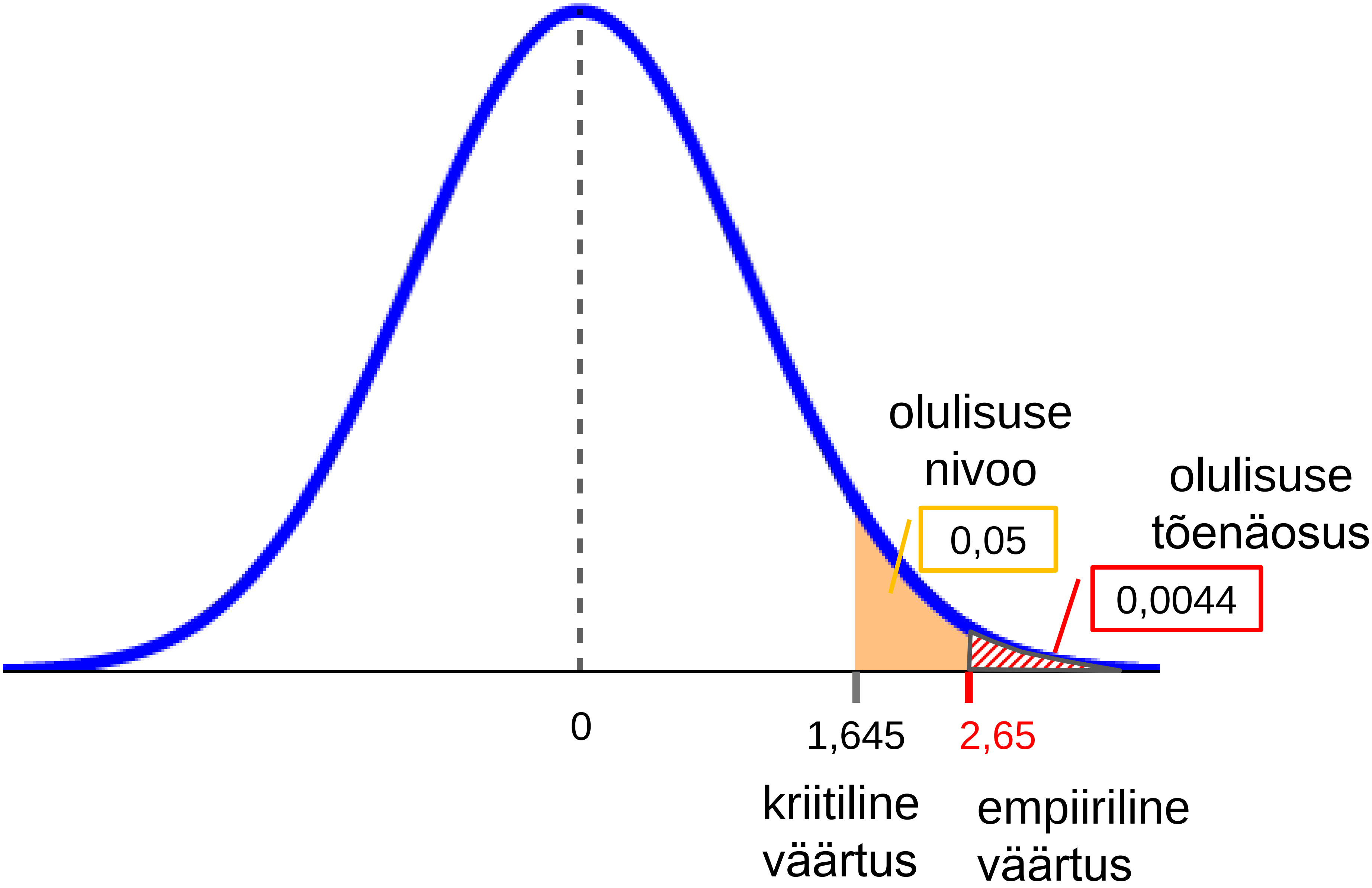
olulisuse
nivoo
0,05
olulisuse
tõenäosus
0,0044
0
1,645
2,65
kriitiline
väärtus
empiiriline
väärtus

OLULISUSE TÕENÄOSUS

Olulisuse tõenäosus on väikseim olulisuse nivoo, mis antud valimi põhjal lubab vastu võtta sisuka hüpoteesi.

- Näitab, kui hästi valim sobib nullhüpoteesiga.
- Mida väiksem on olulisuse tõenäosus, seda vähem valim sobib nullhüpoteesiga.
- Kui on väiksem, kui olulisuse nivoo, lükatakse H_0 tagasi.

Teststatistiku väärtus	Tõenäosus
kriitiline	olulisuse nivoo α
empiiriline	olulisuse tõenäosus p

OTSUSE VASTUVÕTT OLULISUSE TÕENÄOSUSE JÄRGI

olulisuse tõenäosus		olulisuse nivoo	
p	$<$	α	sisukas hüpotees H_1
p	$>$	α	nullhüpotees H_0

Näide. Olulisuse nivoo α = 0,05

$p = 0{,}012$ sisukas hüpotees H_1

$p = 0{,}068$ nullhüpotees H_0

KAKS MEETODIT ON EKVIVALENTSED

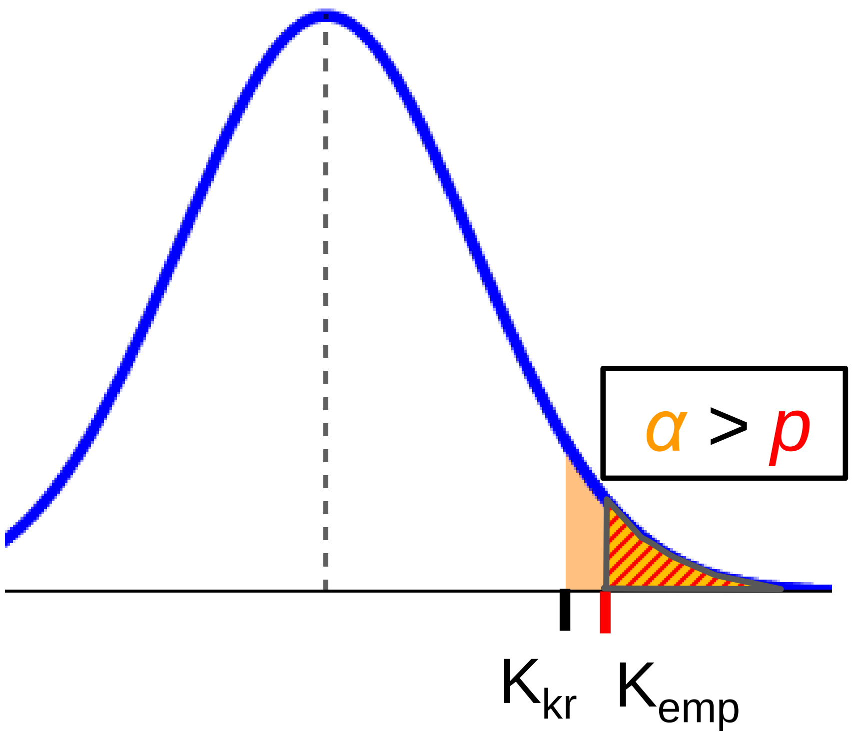

$K_{kr} < K_{emp}$

SISUKAS HÜPOTEES

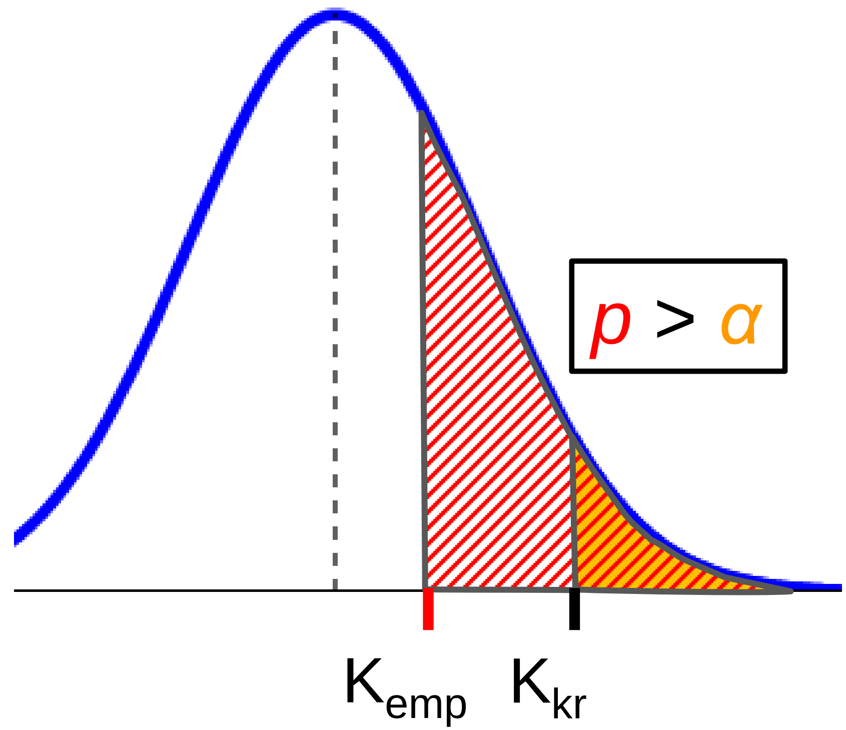

$K_{emp} < K_{kr}$

NULLHÜPOTEES

Demo: olulisuse tõenäosus

KUMBA MEETODIT KASUTADA?

Meetodid on ekvivalentsed => tulemus on sama.

Kasutatakse seda, kumb on mugavam.

- Kui valimi põhjal arvutatakse statistiku empiiriline väärtus: võrdleme statistiku empiirilist ja kriitilist väärtust.
- Kui valimi põhjal leitakse tarkvara abil lisaks statistiku empiirilisele väärtusele ka vastav olulisuse tõenäosus *p:* võrdleme seda olulisuse nivooga α ja statistiku kriitilist väärtust leida pole vaja.

Näiteks Exceli funktsioon Z.TEST leiab olulisuse tõenäosuse *p* ühepoolse hüpoteesi jaoks. Seda tuleb võrrelda olulisuse nivooga.

OLULISUSE TÕENÄOSUS ANNAB LISAINFOT

Olulisuse tõenäosuse esitamine annab lisainformatsiooni.

- Kui tugevasti on nullhüpotees ümber lükatud?

Mõlemal juhul võetakse olulisuse nivool 0,05 korral vastu H_1.

Test A: p=0,04
Test B: p=0,0001

- Kui palju jäi nullhüpoteesi ümberlükkamisest puudu?

Mõlemal juhul võetakse olulisuse nivool 0,05 vastu H_0.

Test C: p=0,06
Test D: p=0,5

NÄIDE: KAS HAIGLA EFEKTIIVSUS SÕLTUB OMANDIVORMIST?

Uuring Floridas (USA) 2001-2004, kokku 435 haiglat

100–249 voodiga haiglad

	Valimi keskmine (standardhälve)		***t*-statistik**	**Olulisuse tõenäosus *p***
	Kasumit mittetaotlevad	**Kasumit taotlevad**		
Teenuste arv	21,71 (6,46)	23,35 (5,71)	-1,654	0,100
Tööjõud	755,79 (343,07)	614,74 (207,10)	3,293	$\boxed{0{,}001}$
Kulud	81 025 212 (30 031 708)	73 428 725 (32 486 589)	1,245	0,215
Haigusjuhtude arv	8390	8765	0,260	0,795
Ambulatoorsete visiitide arv	101 309 (49097)	63 467 (27 628)	6,364	$\boxed{0{,}000}$
Internide arv	3,87 (4,98)	0,83 (1,20)	6,196	$\boxed{0{,}000}$

Allikas: Lee, K.-H.; Yang, S.-B. & Choi, M. (2009), *Journal of Medical Systems, Springer Netherlands,* Vol. 33 , 307-315

???

Hüpoteesipaari testimiseks viidi läbi valimvaatlus, leiti valimile vastav teststatistik ning sellele vastav olulisuse tõenäosus
p=0,035

Kumb hüpotees tuleb vastu võtta, kui kasutada olulisuse nivood 0,05?

0,035 < 0,05

A. Nullhüpotees
V B. Sisukas hüpotees

VÄIKESED VALIMID JA t-TEST

Väikeste valimite keskväärtused alluvad $t(v)$- jaotusele.

Teststatistiku empiiriline väärtus $\boxed{t = \frac{\bar{x} - \mu_0}{se}}$

Standardviga $se = \frac{s}{\sqrt{n}}$

Empiirilise väärtuse arvutusvalem sama, mis z-testi korral.

Erinevus ainult kriitiliste väärtuste leidmisel.
Kriitilised väärtused leitakse $t(v)$-jaotusest.

Edaspidi räägime vaid *t*-testist.

KAHE KOGUMI KESKVÄÄRTUSE VÕRDLEMINE

KAHE KOGUMI KESKVÄÄRTUSE TESTIMINE

2 valimi korral põhimõtteliselt kaks võimalust

Valim 1

Isik	Väärtus
Ants	2,9
Mari	1,5
Pille	1,0
Jüri	5,9

Valim 2

Isik	Väärtus
Kalle	4,6
Tiit	3,1
Eha	4,3
Anu	0,0

SÕLTUMATUD VALIMID

	Valim 1	Valim 2
Objekt	**Väärtus 1**	**Väärtus 2**
Ants	1,6	2,5
Mari	3,9	4,2
Pille	3,2	3,8
Jüri	2,1	1,9

SÕLTUVAD VALIMID

NÄIDE: SÕLTUMATUD VALIMID

50 vaataja küsitlus näitas, et keskmiselt vaadati televisioonisaateid 3,1 tundi ööpäevas standardhälbega 2,12 tundi.

Peale muudatuste tegemist televisiooni saatekavas viidi läbi uus küsitlus. Seekord küsitleti 30 juhuslikult valitud inimest. Keskmiseks ajaks saadi 3,6 tundi ööpäevas standardhälbega 2,13 tundi.

Kummaski valimis on ERINEVAD isikud.

SÕLTUMATUD VALIMID

NÄIDE: SÕLTUVAD VALIMID

Sooviti uurida füüsilise pingutuse mõju üliõpilase tähelepanuvõimele. Selleks valiti juhuslikult 10 katsealust ja korraldati neile spetsiaalselt väljatöötatud test.

Pärast tunniajalist kehalist koormust tuli uuesti täita analoogiline test.

Kummaski valimis on SAMAD isikud.

SÕLTUVAD VALIMID

KESKVÄÄRTUSTE TESTIMINE, SÕLTUMATUD VALIMID, 1

Valim 1

Objekt	Väärtus
A	x_A
B	x_B
C	x_C
D	x_D

Valim 2

Objekt	Väärtus
E	x_E
F	x_F
G	x_G
H	x_H
J	x_J

keskmine	$\overline{X}_1$	$\overline{X}_2$
standardhälve	s_1	s_2
valimi maht	n_1	n_2

KESKVÄÄRTUSTE TESTIMINE, SÕLTUMATUD VALIMID, 2

Nullhüpotees: kahe kogumi keskväärtused on võrdsed

H_0: $\mu_1 = \mu_2$

Sisukas hüpotees: keskväärtused on erinevad

H_0: $\mu_1 \neq \mu_2$

t-test

Parameetri empiiriline väärtus

$$\boxed{t = \frac{\bar{x}_1 - \bar{x}_2}{se}}$$

Standardviga *se* sõltub sellest, kas kogumites on dispersioon ühesugune või mitte.

KESKVÄÄRTUSTE TESTIMINE, SÕLTUMATUD VALIMID, 3

Ühesugune dispersioon

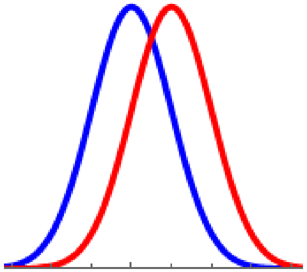

Studenti test

$$t = \frac{\bar{x}_1 - \bar{x}_2}{\sqrt{s_p^2\left(\frac{1}{n_1} + \frac{1}{n_2}\right)}} \qquad s_p^2 = \frac{(n_1 - 1)s_1^2 + (n_2 - 1)s_2^2}{n_1 + n_2 - 2}$$

Erinev dispersioon

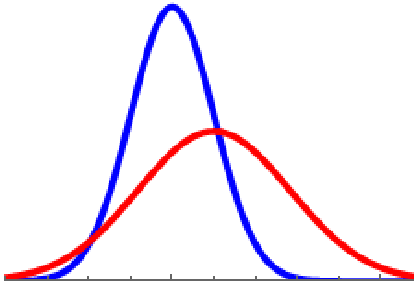

Welchi test

$$t = \frac{\bar{x}_1 - \bar{x}_2}{\sqrt{\frac{s_1^2}{n_1} + \frac{s_2^2}{n_2}}}$$

Dispersioonide testimiseks *F*-test (vaatame hiljem).
Kui ei tea, kasutada **erinevate** dispersioonide metoodikat.

NÄIDE: MEESTE JA NAISTE SISSETULEK

Kas meestel on suurem sissetulek kui naistel?

$$H_0: \quad \mu_1 \leq \mu_2$$

$$H_1: \quad \mu_1 > \mu_2$$

Andmed: Eesti Sotsiaaluuring 2013.

Excelis analüüsikomplekt *Data Analysis.*

Kahe kogumi keskväärtuse testimine, sõltumatud valimid, erinev dispersioon

t-Test: Two-Sample Assuming Unequal Variances

	Mehed	*Naised*
Mean	9337,23	6757,73
Variance	43292030	12846605
Observations	28	71
Hypothesized Mean Difference	0	
df	34	
t Stat	$\boxed{1,963}$	
P(T<=t) one-tail	$\boxed{0,029}$	
t Critical one-tail	$\boxed{1,691}$	
P(T<=t) two-tail	0,058	
t Critical two-tail	2,032	

Võtta vastu H_1

KESKVÄÄRTUSTE TESTIMINE, SÕLTUVAD VALIMID, 1

Objekt	Väärtus x	Väärtus y	Erinevus d
A	x_A	y_A	$y_A - x_A$
B	x_B	y_B	$y_B - x_B$
C	x_C	y_C	$y_C - x_C$
D	x_D	y_D	$y_D - x_D$

keskmine $\bar{d}$

standardhälve s_d

valimi maht n

KESKVÄÄRTUSTE TESTIMINE, SÕLTUVAD VALIMID, 2

Nullhüpotees: erinevuste keskväärtus on null

$H_0 \quad \bar{d} = 0$

Sisukas hüpotees: erinevuste keskväärtus erineb nullist

$H_1 \quad \bar{d} \neq 0$

t-test

Parameetri empiiriline väärtus

$$\boxed{t = \frac{\bar{d}}{se}}$$

Standardviga

$$\boxed{se = \frac{s_d}{\sqrt{n}}}$$

Kriitilised väärtused *t*-jaotusest (väikesed valimid) või normaaljaotusest (suured valimid).

NÄIDE: KAS MAJANDUSKRIIS MÕJUTAS MÜÜGITULU?

Juhuslikult valitud 10 veondus- ja laondusettevõtte müügitulu ühe töötaja kohta (tuh eurot) 2008 ja 2009.

$$H_0: \quad D \geq 0$$

$$H_1: \quad D < 0$$

Ettevõtte ID	2008	2009	Erinevus d
1	112,6	115,3	2,7
2	147,2	145,5	-1,7
3	60,9	52,6	-8,3
4	111,7	89,1	-22,6
5	186,5	180,8	-5,7
6	164,2	130,7	-33,5
7	73,3	55,6	-17,7
8	28,7	37,4	8,7
9	60,9	38,7	-22,2
10	405,3	310,9	-94,4

NÄIDE: KAS MAJANDUSKRIIS MÕJUTAS MÜÜGITULU?

Excelis analüüsikomplekt *Data Analysis.*
Kahe kogumi keskväärtuse testimine, sõltuvad valimid.

t-Test: Paired Two Sample for Means		
	2009	2008
Mean	115,66	135,13
Variance	7091	11539
Observations	10	10
Pearson Correlation	0,982	
Hypothesized Mean Difference	0	
df	9	
t Stat	-2,10	
P(T<=t) one-tail	0,033	
t Critical one-tail	1,83	
P(T<=t) two-tail	0,065	
t Critical two-tail	2,26	

Võtta vastu H1

NÄIDE: KASUTAME VALE MEETODIT

Mis juhtub, kui sõltuvate valimite korral kasutame sõltumatute valimite meetodit?

Kas majanduskriis mõjutas müügitulu? 10 veondus- ja laondusettevõtte müügitulu ühe töötaja kohta (tuh eurot) 2008. ja 2009. aastal.

		Sõltuvad valimid (õige)	Sõltumatud valimid (vale)
t-statistik	t Stat	-2,10	-0,451
Olulisuse tõenäosus ühepoolse hüpoteesi korral	P(T<=t) one-tail	0,033	0,329
Kriitiline väärtus ühepoolse hüpoteesi korral	t Critical one-tail	1,83	1,740

Võtta vastu H_1

Võtta vastu H_0

Vale lähenemise korral võime teha vale järelduse: müügitulu ei muutunud.

???

Kas abielumehed kulutavad riietele rohkem kui poissmehed?

Küsitletakse 100 abielumeest ja 100 poissmeest.

v A. Sõltumatud valimid
B. Sõltuvad valimid

Küsitletakse 50 poissmeest ja uuesti küsitletakse neid teatud aeg peale abiellumist.

A. Sõltumatud valimid
v B. Sõltuvad valimid

TEE KINDLAKS, KAS

- Ühe kogumi keskväärtuse testimine (üks valim)
- Kahe kogumi keskväärtuse testimine (kaks valimit)
    - sõltumatud valimid
        - erinev dispersioon
        - ühesugune dispersioon
    - sõltuvad valimid

Testimise suund

- kahepoolne hüpotees
- ühepoolne hüpotees
    - parempoolne
    - vasakpoolne